

NORMA V FRAZELOGIJI IN Odstopi od nje v besedilih

Pri določanju normativne podobe frazemov in virih za njihovo normiranje so določene težave. Stalnost oblike in pomena, ki velja za eno temeljnih lastnosti frazeoloških enot, je v rabi pogosto kršena. Odstopi od norme so razvrščeni glede na to, ali so ali niso napaka. Vzroki za napačno rabo frazemov in posledice take rabe so različni.

There are certain problems with normativization of phrasemes as well as with sources of normativization. Invariability of form and meaning, which is one of the basic features of phraseological units, is often broken in usage. Deviations from the norm are grouped depending on whether or not they constitute a mistake. There are various reasons for the incorrect usage of phrasemes as well as various consequences of such usage.

1 V frazeološki teoriji velja **stalnost** za eno od temeljnih lastnosti frazeološke enote. Zelo previdno se ugotavljajo dopustne ali nedopustne oblikoslovne, skladenjske in sestavinske spremembe. Nekateri frazeologi pretvorbene »defekte«, to je večjo ali manjšo omejenost dopustnih pretvorb, definirajo celo kot osnovno lastnost frazeoloških enot, čeprav je to pravzaprav le en del zahtevane stalnosti. Na drugi strani pa pregled frazeološkega gradiva v besedilih kaže zelo ohlapno upoštevanje stalnosti. Ta razkorak zahteva temeljni premislek o normi in normativnem v frazeologiji.

Normativnost¹ v frazeologiji obstaja enako kot pri vseh drugih jezikovnih enotah, vendar je težje določljiva (Molotkov 1977: 184),² kajti popolna stalnost je lastnost le redkih frazemov. Redka je celo pri tistih frazemih, ki zaradi svoje skladenjske vloge ne potrebujejo niti oblikoslovnih prilagoditev v rabi (taki so npr. prislovni frazemi). Normativno določanje zahteva opredelitev **izhodiščne (invariantne) oblike**, ki jo tvorijo zaporedje in vrsta sestavin, minimalno število sestavin in razmerja med njimi (Čermák 1985: 184), ter opredelitev **oblik rabe (frazeoloških oblik** – Toporišič 1973/74: 273), kamor poleg oblikoslovnih prilagoditev (»ki jih

¹ O normi in normativnosti prim. v slov.: Toporišič 1984 (v poglavju o sporočanju, 599; v poglavju Sodobna vprašanja slovenskega knjižnega jezika: Norma in predpisi, 709, norma po jezikovnih ravninah – Besedje in besedotvorje, 715, Normativni priročniki, 715–717), Dular 1986, Toporišič 1992 (gesla *norma*, *normativnost*, *predpis*); Vidovič Muha 1995 (predvsem uvodni del, 153–156).

² »Normativnoe' po otnošenju k frazeologičeskoj edinici značit to že samoe, što i dlja drugih edinic jazyka, raznica liš' v tom, što opredelit' normativnoe upotrebljenje frazeologičeskoj edinic y otličie ot nenormativnogo značitel'no trudnee, čem, naprimer, normativnoe upotrebljenje slova. Ob'jasnjaetsja eto prežde vsego složnost' ju frazeologičeskoj edinic y kak takovoj: svoeobraziem ee formy i značenija, prjamoj zavisimost' ju različnyh form upotreblenija ot variantnosti i fakultativnosti komponentov, ot variantnosti struktury.« – »Normativno' pomeni pri frazeološki enoti isto kot pri drugih jezikovnih enotah, razlika je le v tem, da je določiti normativno rabo frazeološke enote in jo oddeliti od nenormativne bistveno težje, kot npr. določiti normativno rabo besede. To je mogoče razložiti predvsem z zapletenostjo frazeološke enote: s svojevrstnostjo njene oblike in pomena. z neposredno odvisnostjo različnih oblik rabe od variantnosti in fakultativnosti sestavin, od variantnosti zgradbe.«

imajo npr. samostalniški frazemi /npr. *bela kava – bele kave – beli kavi .../* ali pridevniški /*hud ko hren – hudega ko hren – hudemu ko hren .../* ali tudi glagolski /*biti strah in trepet – je strah in trepet – bo strah in trepet – bi bil strah in trepet .../*« /Toporišič 1973/74: 273/274/) gotovo sodijo tudi dopustne rabe pretvorb (ker je npr. posamostaljenje frazema *otresati jezik* v *otresanje jezika* dopustna pretvorba enega samega frazema, je s frazeološkega vidika nepravilno, da se v SSKJ obe obliki kot izhodiščni navajata v frazeološkem gnezdu dveh gesel, prva pod *otresati*, druga pod *otresanje*). Od izhodiščne oblike je treba oddeliti normirane obstoječe **frazeološke variante** (npr. *mlatiti/otepati prazno slamo, imeti na jeziku/na koncu jezika, kovati (koga) v zvezde/v nebo/v tretje/sedmo nebo/v deveta nebesa*), ki so lahko enakovredne ali stilno (zvrstno ali kako drugače) zaznamovane (npr. *držati jezik/gobec/kljun*). Od variant kot normiranih različic izhodiščne oblike je treba ločiti različne **modificirane besedilne rabe** (neprenovitvene in prenovitvene).³

Za določitev normirane ustaljenosti je treba torej ločevati med variantami, ki so ustaljene, in modificirano rabo, ki je neustaljena. Prenovitve kot modifikacijo je mogoče izločiti na podlagi njihove vloge v besedilu (gl. 2.2). Težje pa je v mnogih primerih določiti mejo med variantami in neprenovitvenimi modifikacijami, ki so z vidika normirane stalnosti napake. Ta meja je pri frazemih, ki so nevezani po modelu in brez variant, jasna. Če npr. v *vreči puško v koruzo* sestavino *puška* zamenjamo s *pištola/orožje* (**vreči pištola/orožje v koruzo*), je to napaka. Drugače je pri frazemih, katerih ena sestavina ima verigo variant, ki so v medsebojnem pomenškem razmerju. Tako je npr. pri *požreti/snesti/pojesti besedo* možnost za razširitev še na *pogoltniti besedo* veliko večja kot v prejšnjem primeru. Najteže je določljiva meja v primeru t. i. frazeoloških nizov (serij), kjer ena sestavina nastopa v slovarskem pomenu in je pomenotvorna, torej ne gre preprosto za variante. Primer: v SSKJ so navedeni *stresati jezo, nejevoljo, sitnost (na koga/nad kom)* 'zaradi jeze, nejevolje, sitnosti zelo neprijazno govoriti, ravnati (s kom)', ne pa tudi *stresati slabo voljo, zoprnost (...)*, čeprav so tudi ti primeri v rabi nezaznamovani. Gre za vzorec *stresati + sestavina s pomenom 'negativno člov. čustvo, usmerjeno na drugega/drugo'*, zato ni opaziti razširitve tudi na **stresati žalost, obup ...* Toda, ali je ta vzorec res popolnoma odprt? Lahko ga sicer širimo dalje: *stresati sovraštvo (...)* (*na koga/nad kom*), vprašanje je le, kje postaviti mejo med še varianto in že modifikacijo. Zlasti v primerih frazeoloških nizov je torej meja normirane ustaljenosti zelo ohlapna in določitev napake/nepravilnosti težka.

O normativnem v frazeologiji torej moramo govoriti v povezavi s stalnostjo, ustaljenostjo in v povezavi s pravilnostjo oz. nepravilnostjo. Pri tem je stalnost izhodišče (vzrok) in pravilnost/nepravilnost posledica. Norma je pogojena s stalnostjo, ki se oblikuje na podlagi sočasne rabe in zgodovinskega (slovarskega in besedilnega) izročila.

³ Terminologija v frazeološki literaturi je pri zadnjem dokaj nenatančna in nestalna. Prenovitve (v smislu Kržišnik Kolšek, npr. 1987) imenuje npr. Burger (v Burger, Buhofer, Sialm 1982: 68–104) modifikacije, Fleischer (1982: 210) pa varirani frazeologizmi ali frazeološke variacije («varierte Phraseologismen», «phraseologische Variationen»).

1.1 Zgodovinski vidik

Zgodovinsko gledano je normirana stalnost frazeoloških enot posledica knjižno-jezikovnega predpisa. To posebej velja za knjižno frazeologijo oz. za tisti del frazeologije, ki se pojavlja v besedilih knjižnih jezikovnih zvrsti. Za slovenščino lahko predpostavljamo relativno ustaljenost velikega dela frazeoloških enot nekako do konca 19. st., ko ta ustaljenost dobi svoje potrdilo v Pleteršnikovem slovarju (1894, 1895). Naslednja stopnja je podana v Glonarjevem slovarju (1936), zadnja v SSKJ (1970–1991).

Posebej za frazeologijo naj bi bil merilo ustaljenosti edini slovenski frazeološki slovar, tj. Frazeološki slovar v petih jezikih J. Pavlice (1960). Žal ta slovar to ni. Ugotovljeno je že bilo, da pravzaprav ne izpolnjuje osnovnih zahtev slovarja in še posebej ne zahtev frazeološkega slovarja (Suhadolnik 1960/61, Kržišnik Kolšek 1988: 22, 23). Na tem mestu je treba dodati, da je Pavličev slovar skromen tudi po obsegu, saj na 686 straneh formata A5 prinaša frazeološko gradivo petih jezikov (kot pove naslov, v bistvu deloma upošteva kot šestega še latinščino; podnaslov Rječnik slovenačkih, hrvatskosrpskih, latinskih, njemačkih, francuskih i engleskih fraza). Poleg tega pojmuje frazeologijo v »najširšem« smislu in upošteva poleg pravih frazemov tudi nepravne (kvazifrazeme). Torej nikakor ne more biti in tudi ni izčrpen v smislu navajanja in vrednotenja frazeoloških variant.

Vlogo normiranja tudi frazeologije, ne toliko v smislu ustaljenosti kot v smislu (knjižnojezikovne) pravilnosti, so imeli v slovenščini slovarski deli pravopisov. Leti so s frazeologijo do SP 50 zelo skopi, tako da o normativni vlogi slovenskega pravopisa v frazeologiji lahko govorimo šele ob SP 50 in 62. Da je SP 50 takšno vlogo imel, kaže poseben kvalifikator v Frazeološkem slovarju Pavlice: »+ ni v skladu s SP iz leta 1950«.

Kot primer zgodovinskega oblikovanja norme navajam variantni frazem *seči/skočiti/vskočiti/pasti v besedo (komu)*; ker za problem ni relevantno, puščam ob strani nedovršniško vzporednico.

Stanje v slovarjih in pravopisih je naslednje: 1894 – Pleteršnik: *seči/skočiti v besedo*; 1899 – Levčev pravopis: ne navaja; 1920 – SP: ne navaja; 1935 – SP: ne navaja;⁴ 1936 – Glonar: *seči/skočiti v besedo*; 1950 – SP: *seči/pasti v besedo* (tudi *pasti* brez kakršnegakoli kvalifikatorja!); 1962 – SP: *seči/skočiti/vskočiti v besedo*, varianta *pasti v besedo* je označena s krožcem (»zveza za knjižno rabo ni dovoljena«); 1962 – Pavlica: *seči/skočiti v besedo*; SSKJ: *seči/skočiti/vskočiti v besedo*, varianta *pasti v besedo* ima kvalifikator *pog.*

Kakor kaže pregled, tvorita stalno jedro varianti *seči/skočiti v besedo*; *vskočiti v besedo* je, sodeč po slovarjih, novejša varianta, *pasti v besedo* pa neknjižna (razen v SP 50). »Neustreznost« variante je razvidna na dva načina: tako, da v slovarju preprosto ni upoštevana, ali tako, da je kvalificirana kot neustrezna. Iz tega sledi, da za zgodovinsko razsojanje o ustaljenosti kake sestavine v variantnem frazemu slovarji

⁴ Navedena je le zveza *odločitev je padla z napotilom*, da je slovensko (torej »pravilno«) *odločilo se je, odločeno je bilo*.

niso zadostni. Dejstvo, da kaka varianta ni upoštevana, ne pomeni nujno, da ni obstajala, ampak (lahko) pomeni tudi, da je bila vrednotena kot neknjižna in zato izpuščena. V obravnavanem primeru je to varianta, ki je enaka prevodnemu ustrezniku iz nemščine (*jmdm. ins Wort fallen*). Primer ni osamljen, s sestavino *pasti* so taki še: *pasti v oči* (poleg nezaznamovanih *biti//bosti/zbosti v oči*), *pasti okoli vratu*, dalje pa tudi stalne besedne zveze niza *odločitev, predlog, očitek pade* in niza *pasti v zamero, nemilost, nezavest*.

Zlasti zadnji niz priča o tem, kakšen vpliv ima normativno vrednotenje (v smislu pravilnosti). SP 62 deloma zvez sploh ne navaja, tiste, ki jih, pa vrednoti kot nepravilne (označene s krožcem). SSKJ ima pod *pasti* v 12. pomenu, »nav. ekspr., z oslabljenim pomenom, v zvezi z *v* izraža nastop stanja, kot ga nakazuje določilo«, vse zveze brez socialnozvrstnega kvalifikatorja (*pasti v duševno krizo, v apatijo, v obup, v dvome, v nesrečo*), le zveza *pasti v nezavest* ohranja kvalifikator *pog.*, čeprav strukturno-pomensko v ničemer ne odstopa od vzorca in tudi sestavina *nezavest* kot slovarska enota nima tovrstnega kvalifikatorja. Poleg tega je vzorec že navajan v slovarjih: Pleteršnik *pasti v omedlevico, v sramoto* brez kake oznake, Glonar poleg *pasti v omedlevico, v greh, v zmoto, v nemilost, v nesrečo* tudi *pasti v globoko nezavest* brez križca, ki bi prepovedoval rabo. Le Pavlica ima (po SP 50) *pasti v nezavest* označeno s križcem.

1.2 Sočasni vidik

Za ugotavljanje »pravilnosti« kake frazeološke tvorbe imamo na voljo tri vrste pomagal (Burger 1987: 71): splošne in specializirane frazeološke slovarje, besedilno gradivo, metajezikovno presojo informantov, ki so rojeni govorcei.

1.2.1 Presoja rojenih govorcev

Podatkov, dobljenih s preverjanjem rojenih govorcev, skorajda ni na razpolago. To ne velja le za slovensko frazeologijo. Isto ugotavlja Burger (1987: 71) za nemško jezikovno področje. Največ se ta metoda pridobivanja podatkov uporablja za interpretacijo frazemov s psiholingvističnega vidika in z vidika učenja frazeologije pri jezikovnem pouku (npr. Burger, Buhofer, Sialm 1982, 168–223 in 224–273; D'určo 1990) ter pri obravnavanju frazeologije znotraj pragmatičnega pristopa (Coulmas 1981). Pri nas je bil način neposrednega pridobivanja podatkov od rojenih govorcev doslej uporabljen le enkrat, in sicer v zvezi z vključevanjem frazeologije v jezikovni pouk v šoli. Predstavljen je v Kržišnik Kolšek 1989/90.

Da lahko ta način preverjanja celo pri tako količinsko omejenem frazeološkem gradivu, kakor ga je zajela navedena raziskava, pomaga pri razmejevanju med frazeološkimi variantami in neprenovitvenimi modifikacijami oz. pri ugotavljanju stilne zaznamovanosti kake variante, naj pokažem ob primeru, ki se je izkazal kot značilen. Frazem *ločiti zrnje od plev* se tudi v pisnih besedilih pojavlja z varianto *ločiti zrnje od plevela*. Jezikovni in zunajjezikovni razlogi za zamenjavo *plev* s *plevela* so navedeni in razloženi v Kržišnik Kolšek 1989/90: 138: a) nepoznavanje referenčne predmetnosti – *plev*, b) izrazna podobnost, c) skupne konotativne

pomenske sestavine 'nekaj nevrednega'.⁵ 60 odstotkov od 123 anketiranih srednješolcev je v 1. nalogi zvezo *ločiti zrnje* ..... dopolnilo s *plevel*, v zadnji (6.) nalogi pa so (v enakem odstotku) že v celoti izpisan frazem *ločiti zrnje od plev* »popravili« v *ločiti zrnje od plevela*. Nasprotno je kasnejša (ustna) anketa med učitelji (okrog 200) pokazala, da imajo učitelji tako obliko za napako.

Kako pojasniti to nasprotje? Da bi srednješolci (trije razredi četrtošolcev in en razred prvošolcev) ne bili kompetentni govorniki, ni mogoče trditi. Raziskave potrjujejo, da otroci že proti koncu osnovne šole razumejo in vsaj pasivno poznajo frazeme, ki so splošno rabljeni tudi v govorjenem jeziku (Burger, Buhofer, Sialm 1982: 259/260). Frazem *ločiti zrnje od plev* je eden takih, poleg tega je v 6. nalogi, kjer je bil frazem izpisan v celoti, dejansko šlo za pasivno prepoznavanje. Kot obremenjeni v svoji presoji so se pokazali učitelji, in sicer obremenjeni z vlogo nosilcev knjižnojezikovne norme (anketa je bila izpeljana na seminarjih za osnovnošolske učitelje – razrednega pouka in slovenščine na predmetni stopnji – ob obravnavanju frazeologije). Varianta *ločiti zrnje od plevela* je namreč kodificirana tudi v SSKJ. Se pravi, da je modifikacija prehodila pot od nenormativne napake, se kot taka z rabo ustalila in bila na podlagi rabe sprejeta v slovar kot normativna varianta.

Ob njeni uvrstitvi v slovar pa se začne drugi del problema. Varianta je v SSKJ kvalificirana kot knjižna (kvalifikator *knjiž.*), kar pomeni, da je vrednotena kot »/b/eseda, pomen ali zveza, ki se rabi zlasti v leposlovnem ali znanstvenem jeziku. V pogovornem jeziku zveni nenavadno /.../« (Uvod, XX, odstavek 132; podčrt. E. K.). Tega pa ne potrjujejo niti odgovori srednješolcev niti presoja učiteljev. Potrjujejo ravno nasprotno: da je varianta pogovorna.

Že ta kratki prikaz dokazuje, da je metoda neposrednega preverjanja z rojenimi govorniki lahko zelo relevantna. Pomembna je tako za raziskovanje frazeologije danega jezika kakor tudi za odkrivanje poti, po katerih je mogoče spodbujati spoznavanje tega dela jezikovnega opisa v šoli. Mnogi odstopi od norme tudi v pisnih besedilih so namreč odraz nepoznavanja frazeologije.

1.2.2 Slovarski vir

Edini slovarski vir stalnosti, pravilnosti in normativnosti frazeologije v sodobnem slovenskem jeziku je Slovar slovenskega knjižnega jezika (I–V). O njegovem prispevku, ki je nedvomno velik, v njem je zbrano pač največ frazeološkega gradiva, in o pomanjkljivosti pri obravnavi frazeologije je bilo v slovenskem jezikoslovnem prostoru že razpravljano (Petermann 1988, Kržišnik 1987/88, Kržišnik Kolšek 1988: 23–42). Za problem normiranja, ki ga tak slovar zmore vzpostavljati, sta pomembni dve ugotovitvi, ki jih je iz zgoraj prikazanega (*seči /.../ v besedo, ločiti zrnje od plev*) mogoče izpeljati:

⁵ To bi lahko bil eden od namigov za razmislek o tem, ali so morda besede kot frazeološke sestavine v celovitem pomenu frazemov v večji meri udeležene s konotativnim delom svojega pomena kakor z denotativnim. Kaj več bi o tem povedala natančnejša analiza variantnih frazeoloških sestavin.

– SSKJ (po eni strani) upošteva knjižnojezikovno tradicijo, tj. normiranje, kot ga je pred njim vzpostavil slovenski pravopis, zlasti SP 62 (prim. zgled *pasti v nezavest*);

– (po drugi strani) sprejema tudi publicistična besedila kot knjižnojezikovno določevalna (*ločiti zrnje od plevela s kvalifikatorjem knjiž.*).

To pa sta hkrati dve nasprotujoči si normativni težnji v drugi polovici 20. stoletja, katerih prepletanje nikakor ni samo posebnost slovenskega jezikovnega in jezikoslovnega prostora (gl. dalje 1.2.3). Posledica tega je, da nekatere frazeološke zveze ohranjajo (tradicionalno) zaznamovanost »nepravilnosti« in neknjižnosti (na neki način tudi »neslovenskosti«, čeprav te vrste kvalifikatorja SSKJ ne pozna, ga lahko izpeljemo iz SP 50), da pa druge – v publicističnih besedilih pojavljajoče se – modificirane frazeološke zveze najdejavajo prostor v frazeološkem gnezdu. Npr. (SSKJ) *povedati resnico skozi rožice* 'v omiljeni obliki', kar je križanje (kontaminacija) frazemov *govoriti, kakor bi rožice sadil* 'vzneseno, lepo; priliznjeno, sladko' oz. izpeljanega metaforičnega frazema *rožice saditi* 'govoriti vzneseno, lepo ali priliznjeno, sladko' in (po SSKJ) *gledati kaj v rožnati luči, skozi rožnata očala* 'lepše, kot je v resnici' (gl. tudi navedeni prikaz frazeologije v SSKJ v Kržišnik 1987/88: 146/147, primeri *prevračati politične kozolce, ravnati (s kom) kakor z jajcem, šteti kosti*).

Poleg tega je pri vseh slovarjih (ne le slovenskih in ne le v zvezi s frazeologijo) treba upoštevati še dejstvo, da v hipu, ko nastanejo, nujno odsevajo neko preteklo jezikovno stanje.

1.2.3 Besedilno gradivo

Problem sodobnega določanja (normiranja) stalnosti in pravilnosti frazemov na podlagi rabe v besedilih je odgovor na vprašanje: katera besedila so normotvorna? Odgovor nanj je v smislu modernega (neprepovedujočega in nezapovedujočega) jezikoslovja na videz preprost: tista, ki imajo na jezikovno obnašanje največji vpliv. V tem smislu moramo za drugo polovico 20. stoletja ugotoviti:

1. velik prodor pisnih publicističnih besedil, ne samo po količini besedil, temveč tudi po obsegu sprejemnikov (bralcev);
2. velik prodor govornega jezika, njegov vpliv je povezan z razvojem avdiovizualnih sredstev množičnega obveščanja (radia in televizije).

Posledica tega je premik v izboru besedil, ki omogočajo in predstavljajo oblikovanje norme. Pred tem so bila normotvorna predvsem (skoraj izključno) umetnostna besedila.⁶ In če lahko npr. že pri Cankarju govorimo o izrabljanju sredstev govornega jezika (Pogorelec 1976: 31), potem v tem primeru vendar še vedno govorimo o tem kot stilnem postopku (opaznost, posebnost). V sodobnih umetnostnih besedilih to deloma še vedno velja (npr. pri Jesihu,⁷ Gradišniku⁸), deloma že lahko

⁶ Proti temu, da umetnostna besedila še vedno ostajajo edino merilo jezikovnega učenja, npr. v šolskih jezikovnih učbenikih, nastopa tudi slovensko jezikoslovje. Prim. Križaj Ortar 1992/93: 306: »V učbeniškem gradivu so zajeta predvsem umetnostna besedila (kot da se v življenju srečujemo le z njimi, ne pa tudi z drugimi, npr. s praktičnosporazumevalnimi, strokovnimi in publicističnimi); /.../«

govorimo o načinu, ki ni več stilizacija (npr. proza M. Kleča). Za oblikovanje norme v frazeologiji je bolj kot to pomembno dejstvo, da umetnostna besedila nanjo nimajo tolikšnega vpliva, ker vplivajo na premajhen krog govorcev danega jezika. Zato pa imajo tem večji vpliv časopisi, radio in televizija. Za ta sredstva kot prinašalce besedil je z vidika frazeologije treba ugotoviti, da normo zelo rahljajo (le z rahlimi odmiki ali velikimi napakami – gl. dalje zglede), in sicer zaradi naglice pri tvorbi besedil in/ali zaradi nepoznavanja (oz. le približnega poznavanja) že dane norme.

Normotvorna vloga zlasti zlasti pisnih⁹ publicističnih besedil je za frazeologijo problematična še iz enega razloga. V njih ima modificirana oblika frazemov zelo pogosto funkcijo prenovitve (Korošec 1978, Burger 1987: 72). Taka raba seveda z normativno obliko frazema nima nič skupnega (in vendar prim. omenjeno vključevanje takih oblik v SSKJ).

2 Odstopi od normirane/-ih podob/e frazema torej niso vedno kršitev norme. Nenormativna raba frazema je lahko tudi posledica zgodovinsko pogojene spremembe ali frazeološke prenovitve.

2.1 Zgodovinsko pogojene spremembe

V časovno bolj oddaljenih besedilih je treba upoštevati možnost drugačne norme.¹⁰ Deloma je ta kodificirana v slovarjih. Primer: v frazemu *biti v škripcih* je z vidika sodobnega knjižnega jezika samostalniška sestavina omejena v številu (obvezna množina), medtem ko Pleteršnikov slovar poleg te navaja tudi varianto *biti v škripcu*. Nasprotno so v Pleteršniku navedene variante *pustiti pri/na miru/z mirom*, ne pa tudi *pustiti v miru*, ki jo je mogoče pogosto najti v besedilih druge polovice 19. stol.¹¹ To pomeni, da je bila ta raba napačna z vidika knjižne norme, hkrati pa, da je v slovenščini tistega časa obstajala. Taka normiranost je najbrž posledica dejstva, da je varianta *pustiti v miru* edina popolnoma enaka nemškemu frazemu *in Ruhe lassen*. Iz podobnih pobud je bila morda kot normativna »zapovedovana« tudi oblika frazema *noč in dan*, čeprav v besedilih nekoč in tudi še danes¹² zasledimo zaporedje *dan in noč*. Prvo normativno opozorilo na to je mogoče najti že v Gutsmanovi slovnici (1777: 113), kjer je pod naslovom *Fügung der Vorwörter mit den Nenn- und Fürwörtern* naveden zgled: *Bei Tage und Nacht soll Gott gelobt*

⁷ Opazno npr. zlasti v pesniški zbirki *Soneti* (1990).

⁸ Predvsem v romanu *Nekdo drug* (1990), v katerem sta zajeti knjižna in neknjižna jezikovna zvrst.

⁹ Govorne zvrsti publicističnega jezika imajo vpliv na rabo, nimajo pa vpliva (ali imajo vsaj bistveno manjšega) na kodifikacijo, ki se opira (predvsem ali samo?) na izpise iz pisnih besedil (tako je nastajal SSKJ, verjetno tako nastajata tudi slovarski del novega pravopisa).

¹⁰ O zgodovinsko pogojenih spremembah v frazeologiji prim. tudi Kržišnik Kolšek 1988: 127–135, Kržišnik 1994a: 63–66.

¹¹ Tako v Tavčarju, Kersniku in Cankarju. Kersnik npr. v zbirki črtic *Kmetške slike* rabi sploh samo to varianto.

¹² Danes je zaporedje *dan in noč* pogosto vplivano od angleščine, zato ga je mogoče pogosto brati v podnapisih k filmom.

werden, *nuzh nu den ima Bug hvalen biti; nicht aber (!) den nu nuzh*. Nato je zaporedje *noč in dan* v vseh slovarjih, le Frazeološki slovar Pavlice ima napačno *dan in noč*.

Zgodovinsko je pogojena raba frazema (*svoj*) živ(i) dan nerazlikovalno v zanikanih in nezanikanih povedih, medtem ko je v sodobnem jeziku omejen izključno na rabo v zanikanih povedih. To potrjujejo tako besedila¹³ kot Pleteršnikov slovar, kjer se (*vse*) *svoje žive dni* in (*ves*) *svoj živ dan* navajata kot varianti. Prim. geslo *dan: to bom pomnil vse svoje žive dni, tudi ves svoj živ dan*; zgleda pod geslom živ pa že nakazujeta neko razliko v rabi: *vse svoje žive dni* proti *nisem ga videl svoj živ dan*.

Tudi oblikoslovna sprememba v samostalniški sestavini frazema *vezati otrobe*, kjer so *otrobi* m. sp., Prešeren pa jih navaja v ž. sp. *ak' rovtarske vezáti znaš otróbi* (Nova pisarija), je zgodovinsko pogojena. Pleteršnik navaja za *otrobe* m. in ž. sp.

Raba frazema oz. frazemske variante, ki je bil/a del frazeološkega sestava v preteklosti, danes pa to ni, je v sodobnem besedilu upravičena, če vnaša v besedilo jezikovnozgodovinski odtенок (npr. za označevanje govora nekega literarnega lika ipd.).¹⁴ V nasprotnem primeru je tudi to napaka. Prim. rabo v sodobnem časopisnem besedilu: *Giapovi simpatizerji kajpak trdijo, da gre za spletko sedanjega vodstva, s katerim si Giap nikakor ni v komolce*.¹⁵ Frazem *biti si v komolce (s kom)* 'zelo dobro se razumeti, ujemati' navaja Pleteršnik, v SSKJ ima kvalifikator *star*. Vprašanje je, koliko bralcev je besedilo razumelo.¹⁶ Prav tako je ostal brez ustrezne asociacije v glavi sodobnega Slovenca slogan¹⁷ *Mestne hranilnice ljubljanske Denar ima kratek rep*, ki se navezuje na besedilo »Desetere hranilnične zapovedi« (izdala jih je hranilnica ob ustanovitvi l. 1889), in sicer na šesto: *Ne živi razkošno in ne zapravljaj. Denar ima kratek rep*. V Pleteršniku je mogoče najti *to ima velik rep* = 'das hat viele Folgen'. Morda je bil frazem v »zapovedi« rabljen prenovljeno ali pa je zares obstajal protipomenski frazem, katerega pomen bi iz besedila in Pleteršnika rekonstruirali kot 'ne imeti velikih posledic, trajati kratek čas'. Zagotovo pa tega ni mogoče vedeti.

2.2 Odstop od norme, ki ni njena kršitev, so dalje frazeološke prenovitve (podbneje prim. v Kržišnik 1987, Kržišnik Kolšek 1988, Kržišnik 1990). To so inovativne spremembe oblike in/ali pomena frazema, izpeljane v besedilu in v njem

¹³ Npr. Cankar v ZD 22, 248: *In če Bog da, jih boste nosili svoj živ dan*. Danes bi bilo: *Nosili jih boste vse (svoje) žive dni*.

¹⁴ Kako pomembna je časovna razsežnost, ne le v smislu časovne zvrstnosti frazema, ampak tudi njegovega nastanka, kolikor je sestavinska zgradba vezana na določeno civilizacijsko ali kulturno stopnjo, kaže pripomba S. Ivanca: »Majhna nepazljivost ali pa ustvarjalni polet sta kriva, da se celo pametnemu človeku zapiše kaj neumnega. Župančiču so očitali, da ga je tako zaneslo, ker v njegovem prevodu Julija Cezarja bije ura in mečejo puško v koruzo« (Delo 23. 9. 1995, 38).

¹⁵ Delo 26. 1. 1993, 6.

¹⁶ Sama sem na ta frazem naletela prvič, pomen sem ugotovila šele iz slovarja, čeprav poznam narečni frazem *biti si v konce*, ki je sopomenski.

¹⁷ Večkrat objavljen v PIL-u (Vesela šola).

prepoznavne, so namerne in (praviloma) enkratne. Posledica prenovitev je stilna opaznost, pomenski prenosi, ki so v frazemu že bolj ali manj prikriti in otrdeli, so ponovno postavljeni v razvidnost (Pogorelec 1976), kar prenovitev kot postopek približuje ustvarjalni metafori. Primer: *Živemu mu niso mogli do živega, zato mu zdaj mrtvemu segajo do mrtvega*.¹⁸ Da je prenovitev uspešna, mora vzpostavljati razvidno razmerje do pomena (in oblike) izhodiščnega pomena, hkrati pa v besedilu prinašati nove pomenske razsežnosti, tako da nastaja določena napetost med izhodiščnim in novim pomenom. Če namerna spremenjena raba frazema te zahteve ne izpolnjuje, gre za neuspešno prenovitev, ki ni nič drugega kot verbalizem. Primer: *Zagotavljam vam, da ne bo nikomur skrivljen las z glave zaradi tistega, kar je govoril tukaj*.¹⁹ To je neuspešno križanje dveh frazemov *ne skriviti lasu (komu)* in *niti las ne pade z glave (komu)*, ki je bilo izpeljano zaradi hotenja po večji ekspresivnosti, vendar niti v smislu učinkovanja nove zveze z dvema pomenoma niti po učinku v širšem besedilu ne dosega svojega cilja. S tega vidika je neuspešna prenovitev prav tako kršitev norme.

Čeprav v svoji klasifikaciji prenovitev doslej nisem upoštevala zunajbesedilnih prenovitev, se zdi z vidika frazeološke norme primerno razmisliti o oceni S. Ivanca v jezikovnem kotičku Dlaka na jeziku, prispevek Vpliv okolja:²⁰ *Bržkone je le pretirana zahteva puristov, da ne smemo reči »mimogrede«, če res ne gremo mimo. Če grem v kino in mimogrede kupim časopis, je vse v redu, toda če rečem, da sem na plaži bral časopis in mimogrede pogledal kakšno čedno dekle, pa ni prav – slovnično namreč. Seveda ni nič narobe, če rečem, da si vlada puli lase, vendar ni lepo, če vsi vemo, da je ministrski predsednik daleč od idealnega beatla. Toda stvar postane neprijetna, če rečem, da so se poslanci smejali ministrici v brk. Ljubezen do metafor zapelje prenekaterega avtorja /.../ Važno je torej okolje.*

Zdi se, da pisec prispevka pri iskanju prenovitvenih učinkov vendarle nekoliko pretirava. Če že lahko dopustimo pieteto do ministrskega predsednika, zaradi katerega si vlada ne bi smela *puliti las*, tj. 'biti zelo obupana' – čeprav v besedilu samem ni nobene dodatne pobude za sobesedilno prenovitev, npr. da bi *si vlada dobesedno pulila lase* (namigovanje na zunajbesedilno dejstvo), pa gotovo ni razloga, da *se smejati v brk* ne bi smelo ženski, zlasti zaradi jezikovnega dejstva, da se *brk* kot samostojna beseda uporablja navadno le v množini kot *brki* (prim. navodilo za rabo v SSKJ *nav. mn.*), če že v ednini, potem v ž. sp. *brka*. Taka raba frazemov je torej komajda lahko prenovitvena, gotovo pa ni v nasprotju z normo.

Zgodovinskorazvojno gledano lahko tudi prenovljena oblika frazema postane normirana. Nekaj takega se je zgodilo (bolje rečeno, se še dogaja) s frazedom (*čigava*) *boljša polovica*. Primer iz Tavčarjeve »slike« *Moj sin*:²¹

¹⁸ Lipuš, *Odstranitev moje vasi*, 1983, 30.

¹⁹ Mladina 18. 4. 1986, 18.

²⁰ Delo 21. 6. 1993, 3.

²¹ Zbrano delo, 3. knjiga, 1953, 22.

Ko pa je stopil v sveti zakon, ga je naš gospod Bog s tako žensko udaril, da me je še sedaj groza, če se je spominjam. Pri delu mu ni prav nič pomagala. A v hiši mu je ukradla, kar je dosegla! In to, kar je ukradla, je kolikor največ mogoče z žganjem zapila. In če se je Anton zvečer proti domu od težkega dela vračal, naletel je pogostoma svojega zakona slabšo polovico v jarku ali pa sredi pota ležečo.

Na podlagi sobesedila lahko trdimo, da je *slabša polovica* prenovljeno iz *boljša polovica* 'žena'. Novi pomen je 'žena, ki je slaba', učinek v besedilu je smešenje. V SSKJ pa je *slabša polovica* s pomenom 'mož' navedeno v frazeološkem gnezdu (geslo *polovica*, zgled *svojo slabšo polovico boš pa že pregovorila*, kvalifikator *šalj.*). Vprašanje, ali je *slabša polovica* že izhodiščna oblika ali še vedno prenovitev, sem poskušala razrešiti z anketiranjem rojenih govorcev. Odgovori kažejo, da predvsem mlajši anketiranci in taki v mestu, pripisujejo frazemu *boljša polovica* pomen 'žena' (enako kot SSKJ), starejši govorniki in na vasi so razložili drugače: »Pomeni mož ali žena, odvisno od tega, kdo govori.« Očitno velja: bolj ko se utrjuje *slabša polovica* kot 'mož', bolj *boljša polovica* utrjuje samo pomen 'žena'. Večina vseh vprašanih pa je rabo *slabša polovica* ocenila kot izraz, ki bi ga uporabili le v šali (prim. kvalif. *šalj.* v SSKJ) in z mislijo na *boljšo polovico*, torej kot prenovitev (prim. tudi Kržišnik 1994a: 64). Ker pa enako prenovitev pozna in rabi več ljudi, lahko že govorimo o postopni ustalitvi »prenovitve« kot izhodiščne oblike (novega in normativnega) frazema.

2.3 Odstopi od norme, ki niso pogojeni niti z zgodovinsko spremembo norme niti s prenovitveno rabo v besedilu, so napake in so torej kršitev norme.

2.3.1 Zgledi nenormativne rabe

2.3.1.1 Oblikoslovje

Oblikoslovne lastnosti, s katerimi so sestavine udeležene v obliki frazema, so prizadete v naslednjih kategorijah:

– vid: */.../ sklepi, ki po eni strani prižigajo zeleno luč za nadaljevanje pogajanj /.../*²² – po SSKJ *prižgati zeleno luč* (za kaj) 'omogočiti, dati dovoljenje';

– čas: *Odrasli so me spočetka silili vanjo ... od vseh najbolj mlajša sestra Margrit, kateri nisem verjel niti toliko, kolikor je bilo črnega za nohtom /.../*²³ – SSKJ: *ne boš dobil niti toliko, kolikor je za nohtom črnega* 'pravnič';

*Ko je zaloputnil hišna vrata za sabo, ni zdirkal, marveč se je napotil zlagoma, saj so bile navsezadnje poletne počitnice in ni nikjer gorelo.*²⁴ – SSKJ: *saj ne gori (voda)* 'ne mudi se';

– število: *Mnogi – tudi tisti, ki so skušali kupčevati z zabojniki v humanitarne namene – bodo ostali z dolgimi nosovi*²⁵ – SSKJ: *oditi z dolgim nosom* 'osramočen, ne da bi kaj opravil';²⁶

²² Delo 25. 3. 1993, 1.

²³ L. Kovačič, *Kristalni čas*, Ljubljana, DZS, 1990, 71.

²⁴ McCullers, *Ura brez kazalcev*, Sto romanov, 1986, 116.

*Prosil je, da naj ga obesijo, saj se njegovi predniki obračajo v grobovih zaradi njegove neumnosti*²⁷ – SSKJ: *če bi oče to vedel, bi se v grobu obrnil 'bi se zelo razžalostil, razjezil'* (vidska varianta *obrniti se/obračati se* je ustaljena, le nedovršniška v SSKJ neupoštevana, prim. *Oče se v grobu obrača, ne delaj tega*);

*Kasneje je za hrbiti diplomatov /.../ pripravil pogovore med /.../*²⁸ – SSKJ: *to so naredili za njegovim hrbtom 'brez njegove vednosti'*;

– **spol**: *Kaj se dogaja z odraščajočo mladino, kako zaiđe na krive poti in kaj družba naredi, da ne bi zabredla še globlje*²⁹ – SSKJ: *zaiti na kriva pota*; oblika (s. sp.), ki je kot beseda v SSKJ označena kot *star.*, v frazemu pa je ustaljena, je zamenjana s sodobno (ž. sp.).

2.3.1.2 Skladnja

V skladnji se zgledi nenormativne rabe nanašajo na prestopanje meje dopustnih pretvorb (gl. Kržišnik 1994b: 95–113).

a) Zgledi posamostaljanja ne presegajo ugotovljenih teženj, tj. posamostaljenje s pravim glagolnikom iz nedovršnika. V mojem gradivu je zabeležen en sam primer odstopa od tega:

*Je to sporočilo, ki ga zadnje dni nakazujejo izjave mednarodnih posrednikov in predstavnikov OZN, izjave, ki izražajo zgroženost nad morijo, razočaranje nad slepim brezumjem, onemogli bes nad spoznanjem, da se »agresija spleča«, predvsem pa naveličan dvig rok od ljudi, »ki jih pač ni mogoče spametovati«*³⁰

b) Pooziraljenje, kolikor presega komponentne frazeme (skupe), se ne more izogniti prenovitvenemu učinku. Npr. *Medtem ko ena država v Evropi izginja z njenega obličja in ko Srbi kot nekaznovani agresorji opravljajo umazan posel čiščenja Bosne brez Muslimanov, je humanitarna pomoč postala pesek, ki si ga velike zahodne države mečejo v oči, da ne bi videle sramote, ki se dogaja pred njegovim [napaka, mišljeno njihovim; op. E. K.] pragom*.³¹ Vendar pa ne povzroča izgube frazeološkega pomena, ampak le dvojno oz. dvoumno »branje«.

c) Potrpnjenje frazemov ne prizadene v toliki meri, prenovitveno branje je brez dodatne pobude sobesedila izključeno, frazeološki pomen je neprizadet. Npr. *Za voljo tega je bilo dvignjenega pred sklepom in po njem kar precej prahu, nekateri so govorili celo o nevarnostih razdora v vrstah protestantske anglikanske cerkve*.³²

²⁵ Televizijski dnevnik 30. 12. 1992.

²⁶ *Ostati* namesto *oditi* ni odstop od norme (čeprav v SSKJ ni navedena varianta z *ostati*). Verjetno gre prvotno za križanje med dvema pomensko bližnjima frazemoma: *oditi z dolgim nosom* (pomen gl. zgoraj) in *ostati praznih rok* 'ne dobiti pričakovanega, pričakovanja se ne uresničuje'.

²⁷ Hašek, Pustolovščine dobrega vojaka Švejka, Ljubljana 1992, 153.

²⁸ Delo 6. 2. 1993, 16.

²⁹ Republika 5. 1. 1993, 6.

³⁰ Delo 14. 7. 1993, 1.

Izhodiščni frazem je *dvigniti roke* 'izgubiti upanje na uspeh, opustiti delo'. SSKJ desne zunanje vezljivosti ne predvideva, vendar ni izključena.

³¹ Delo 8. 3. 1993, 3.

³² Delo 2. 2. 1993, 6.

č) Pogosta je raba (normativno) glagolskega frazema v prilastku, prehod v »pridevniški« frazem poteka prek spremembe glagolske sestavine v trpni deležnik:

*V Bonnu je sicer ob današnjem drugem krogu nič kaj na veliki zvon obešanih poljsko-nemških pogovorov o beguncih in novem režimu na skupni meji iz nekaterih krogov slišati, da /.../.*³³

*Prijatelji in znanci se bodo Toneta Pretnarja najraje spominjali zaradi njegovih domisleno anekdotičnih, iz rokava stresenih verzov, ki /.../.*³⁴

2.3.1.3 Frazeološke sestavine

Najpogosteje se variantnost frazemov nanaša na zamenljivost njihovih sestavin. Enako dosledno pa velja tudi pravilo, da je ta variantnost stalna in omejena, npr. *pihati na dušo/srce; obrati do kosti/obisti; seči/skočiti/pasti v besedo /komu/*, ne pa tudi *pihati na *čustva, obrati do *ledvic, *riniti v besedo /komu/*. V besedilnih uresničitvah so meje variantnosti precej ohlapnejše. Vendar pa je za te prestopne mogoče ugotoviti, da se praviloma gibljejo znotraj pomenskih povezav, vzpostavljenih preko sestavine (prim. zgled *peta : noga = del : celota*).

*Ona te je naznanila, ti pa ji ližeš nogo.*³⁵ – *lizati pete (komu)* 'ponižujoče si prizadevati za naklonjenost (koga)';³⁶

*(...) da Slovenija ne bo šla po kostanj v italijanski ogelj*³⁷ – *iti/hoditi po kostanj v žerjavico (za koga)* 'opravljati nevarna dela, od katerih imajo drugi koristi';

(...) in ali tudi jaz nisem tu in tam skočil čez ograjo, to se pravi naredil kaj takega, kar je malo preširoko za ozki moralni predal in ne more vanj. – skočiti čez plot 'prevarati';

2.3.1.4 Križanje (kontaminacija) frazemov

To je najpogostejša napaka pri rabi frazemov zlasti v govornjenih besedilih,³⁸ je posledica dejstva, da se govorec v tistem hipu ne spomni prave oblike. Pogosta je tudi v pisnih besedilih. Od križanjskih prenovitev se razlikujejo po tem, da »nova« zveza ne prinaša dveh (ali več) hkratnih pomenov in da v besedilu tudi nima humorističnega ali ironičnega ali kakega drugega stilističnega učinka. Izraža pomen enega samega frazema, ki je zato rabljen nepravilno.

*Prepričevanje je bilo zaman, prišlo je do prerivanja, nakar sta gojenca stekla v dom po vzgojitelja, nasilna nepridiprava pa sta medtem stisnila pete.*³⁹ – *stisniti jo* 'oditi, zbežati', *odnesti/pobrati pete* 'oditi, pobegniti', *pokazati pete* 'zbežati';

³³ Delo 10. 2. 1993, 5.

³⁴ Delo 18. 11. 1992, 12.

³⁵ TV-nadaljevanka, prevod iz nemščine.

³⁶ SSKJ navaja varianto: *lizati pete/roke*; Frazeološki slovar Pavlice variante nima.

³⁷ TV-dnevnik (SLO 1) 2. 1. 1996.

³⁸ O posebnostih rabe in proučevanju frazeologije v govornjenem jeziku gl. Burger 1979: 98, kjer med drugim ugotavlja, da v govornjenem jeziku vsakdanjega sporazumevanja križanja dveh frazemov nimajo funkcije prenovitve.

³⁹ Delo 14. 2. 1995, 10.

(...) naj čim manj hodi iz stanovanja, naj ne daje nobenih izjav, naj se izogiba novinarjev (...) in naj tudi sicer drži zaprta usta.⁴⁰ – držati jezik (za zobmi) in zapreti usta, enak pomen 'ne govoriti';

Tako rekoč ptički na veji že od poveljnega ponedeljka vedo, da bo mandatar za sestavo nove slovenske vlade sedanjí premier dr. Janez Drnovšek.⁴¹ – že vrabci na strehi čivkajo 'splošno znano je = vsi že vedo' in živeti kot ptiček na veji 'živeti brezskrbno in dobro';

Zveze so delovale bolje kot vse drugo. Možak je imel v cementarni nekaj ljudi na svojo roko⁴² – iti na roko (komu) 'pomagati, delati tako, kot kdo želi' in imeti (koga) na svoji strani 'imeti zagotovljeno podporo, sodelovanje (koga)';

Dosti zavistnežev imam, ki pihajo grofom na ušesa in me obrekujejo v upanju, da (...).⁴³ – nositi na ušesa (komu kaj) 'pripovedovati, česar ne bi smel' in pihati na dušo (komu) 'vneto prigovarjati, dvoriti';

/.../ imeti dovolj denarja, pameti pa le toliko, da veš, kako ga zapraviti – trošenje iz žepa v usta je nuja revnih in muhavost bogatih /.../.⁴⁴ – živeti iz rok v usta 'sproti porabiti zasluženó' in (plačati) iz lastnega/svojega žepa 's svojim denarjem';

Ko zdajle ležim in skušam za lase privleči na svetlo vse, kar je pasjega v meni, da bi razkrinkal svoje videze ...⁴⁵ – za lase privlečen 'neprepričljiv, neprimeren' in privleči na dan (kaj) ← priti na dan/na svetlo 'razvedeti se, postati znano, razkrito'.

2.3.1.5 Zunajfrazemska vezljivostna določila

Frazemi (predvsem seveda glagolski) imajo bolj ali manj omejeno vezljivost, tovrstna določila so določena predvsem oblikovno, včasih pa so ustaljene tudi njihove pomenske sestavine.

(...) ameriški slalom je pisan na kožo Urške Hrovat⁴⁶ – biti pisan na kožo komu 'biti tak, da ustreza sposobnostim, značaju (koga)'; roditeljski namesto ustaljenega dajalnika;

(...) kako umetniki sami sebe obešajo na veliki zvon in kako se hvalijo⁴⁷ – obešati na veliki zvon kaj (ne: koga) 'razglašati (kaj)'; samostalnik v predmetu ima pomen +živo namesto ustaljenega –živo.

⁴⁰ NeDelo 8. 10. 1995, 20. Zelo verjetno pa gre v tem primeru (avtor je dopisnik iz ZDA M. Meršol) tudi za vpliv angleškega frazema *to keep one's mouth shut*.

⁴¹ Delo 7. 1. 1993, 1.

⁴² I. Sivec, Bog na dopustu, 1994, 37.

⁴³ Laxness, Islandski zvon, Sto romanov, 1986, 90.

⁴⁴ Razgledi 4. 12. 1992, 1.

⁴⁵ L. Kovačič, Kristalni čas, Ljubljana 1990, 100.

⁴⁶ O tem kot zgledu »slabe« rabe frazema piše S. Ivanc (Delo 2. 12. 1995, 38), ne da bi povedal, zakaj je slabo: »Pravimo, da je vloga kakšnemu igralcu *pisana na kožo*. Prenos »ameriški slalom pisan na kožo Urške Hrovat« je že manj posrečen, medtem ko je drugi pisec zgrešil cilj in zapisal nekaj nerazumljivega: da je 'produkcija pisana na kožo in okus malega človeka'. Produkcija je namreč film.« Zadnji zgled je napačen zaradi križanja med *biti pisan na kožo (komu)* in *biti po okusu (čigavem/koga)*.

⁴⁷ Lawrence, Ljubimec lady Chatterley, Sto romanov, 1988, 68.

3 Kršenje frazeološke norme in razumevanje besedila

Načeloma bi morala napačna raba frazema povzročiti razpad frazeološkega pomena, kot posledica tega bi bilo sporočilo besedila drugačno (dobesedni pomen besedne zveze) oz. bi bilo nesmiselno. V zgoraj navedenih primerih »kršenja« norme kljub vsemu o tem ne moremo govoriti. Nasprotno, ohranja se frazeološki pomen, in to samo tisti, ki je ustaljen in normiran. Zato je treba v nadaljevanju razmisliti dvojje: zakaj se pomen frazema kljub odstopom od norme ohranja in katere vrste odstopi od norme vendarle povzročajo tudi sporazumevalni nesporezum.

3.1 Vzroki za ohranjanje frazema

3.1.1 Preden poskušam odgovoriti na vprašanje, kaj je vzrok za ohranjanje frazema kljub odstopom od norme, bom prikazala še preizkus s t. i. »navodilom za branje«.

Navodilo za branje imenujem taka jezikovna sredstva, ki omogočajo, da pri večpomenskih jezikovnih enotah izberemo sporočevalnemu namenu ustrezen pomen. Pri frazemih, ki imajo homonimno prosto besedno zvezo, pa bi po analogiji morala določiti, katerega od obeh pomenov (dobesednega ali frazeološkega) naj izberemo za pravilno razumevanje besedila. Preizkus bomo izvedli z vključevanjem besede *dobesedno*, ki je eno od navodil za način branja.⁴⁸

Za izhodišče, ki bo služilo primerjavi, vzemimo nefrazeološki primer:

Prenicljivi Slavoj Žižek je na svoj (dobesedno) razgibani način opozoril na jedro problema /.../.⁴⁹

Beseda *razgiban* ima dva pomena: 1. 'deležnik od razgibati' = 'z gibanjem, premikanjem narediti kaj bolj gibljivo'; 2. 'ki je poln vznemirljivih, razburljivih dogodkov'. Prislov *dobesedno* je navodilo za izbiro enega od obeh pomenov in torej za pravilno branje, tj. tako, ki je skladno s sporočevalnim namenom pisca: S. Žižek svoje govorjenje spremlja z mnogimi in intenzivnimi gibi (izbira 1. pomena).

Drugačen je rezultat testiranja z istim navodilom *dobesedno* ob frazemu v naslednjem primeru:

Znano je, da je razrešitev generala Janeza Slaparja oziroma njegov odhod na novo dolžnost že precej časa dob esedno visela v zraku. Kot najverjetnejšega Slaparjevega naslednika so omenjali /.../.⁵⁰ – (kaj) visi v zraku ' (kaj) se pričakuje, je pričakovano, (da se bo pravkar zgodilo) '.

⁴⁸Tako npr. še *tako rekoč* idr. Prim. razlago v Burger, Buhofer, Sialm (1982: 89): »/.../ gewissermaßen und sozusagen geben entweder zu verstehen, daß man zwar die phraseologische Bedeutung des Phraseologismus meint, daß sie aber literarisiert oder remotiviert werden soll und der wörtliche Sinn mitzuverstehen ist, oder im Gegenteil: daß sie nicht allzu wörtlich verstanden werden dürfen.« »/.../ gewissermaßen in sozusagen dajeta vedeti, da je sicer mišljen frazeološki pomen, vendar mora biti le-ta podobeseden ali remotiviran in da je treba hkrati upoštevati dobesedni pomen, ali pa prav nasprotno: da pomen ne sme biti razumljen preveč dobesedno.«

⁴⁹Delo 26. 5. 1993, 3.

⁵⁰Delo 15. 5. 1993, 2. Takih primerov ni malo. Prim. tudi: *Clint (Eastwood) je danes star 62 let. Za dolgo časa je svoj poklic obesil dobesedno na klin in se ukvarjal z nešteto drugimi stvarmi.* (Pepita, dec. 1995, 90) Smisel besedila: poklic igralca je za dolgo časa prenehal opravljati. Uveljavljen je samo frazeološki pomen.

Sporočilo je ustrezno in zadostno znotraj frazeološkega pomena. Do razpada tega pomena in uveljavitve pomena homonimne proste besedne zveze ne pride. To bi se lahko zgodilo le, če bi bila prisotna še kaka druga sobesedilna ali celo zunajbesedilna prvina za prenovitev. *Dobesedno* v tem primeru torej nima funkcije »navodila za branje«.

Podobno funkcijo kot v zadnjem primeru ima *dobesedno* v naslednjem (ne-frazeološkem) zgledu: */.../ kjer so v kuhinji dobesedno garali trije indijski kuharji.*⁵¹ Beseda *garati* nima dobesednega in prenesenega pomena, ima en sam (dobesedni) pomen 'zelo veliko, naporno delati' (po SSKJ) in mogoče je samo tako razumevanje. Zato *dobesedno* ne more imeti vloge navodila za branje. V tem primeru je premaknjen pomen *dobesedno*, in sicer (po SSKJ) *ekspr.* 'poudarja trditev'.

Natančno v tem pomenu nastopa *dobesedno* tudi ob frazemu v zgornjem primeru, čeprav frazem (drugače kot beseda *garati*), ki je uporabljen, ima homonimno prosto besedno zvezo in dovoljuje dvojno (dvoumno) branje (dobesedno in frazeološko). Razpad frazeološkega pomena z vpeljavo »navodila za branje« je torej možen, vendar kot kaže, ni nujen. Sredstvo, ki ima lahko vlogo navodila za branje, te svoje vloge tudi ob frazemih s homonimno prostobesednozvezno ustreznico ne uveljavlja vedno. Lahko se kljub temu ohranja samo frazeološki pomen.

3.1.2 Vzroki za težnjo po ohranjanju frazeološkega pomena

1. Vzrok za ohranjanje frazeološkega pomena kljub odstopom od normirane oblike frazema je celovitost pomena frazeološke enote. Zaradi pomenske celovitosti je še pred odstopi od norme sploh mogoč nastanek in obstoj (stalnih, in zato lahko normiranih) frazeoloških variant.

Poleg tega dokazuje težnjo po celovitem (globalnem) pomenu frazema dejstvo, da se pri komponentnih (sestavinskih) frazemih (skupih) lahko (in pogosto se) osamosvajata tisti del, ki v frazemu ne nastopa v slovarskem pomenu. Več dokazov za to trditev bi lahko dala zgodovinska obravnava frazeologije, proces sam pa je mogoče opazovati tudi v sodobnosti.

Primer: Oblika frazema *obljubiti*, v *žepu pa figo držati* 'obljubiti, ne da bi nameval obljubo (tudi) izpolniti' je po SSKJ edina oblika tega frazema. V časopisnih besedilih se najpogosteje pojavlja v skrajšani obliki *obljubiti s figo v žepu*. Naslednja stopnja je nadomeščanje izhodiščne sestavine, ki nastopa v slovarskem pomenu, z drugimi, npr. *glasovati s figo v žepu*, *voliti s figo v žepu* itd. Tako se neslovarski del prvotno komponentnega glagolskega frazema osamosvaja v prislovni frazem *s figo v žepu* 'lažno; neodkrito, s pridržki'. Zato naslov časopisnega prispevka *S figo v žepu*⁵² ne učinkuje več kot prenovitev.⁵³ Samo prek osamosvojenega prislovno-določilnega dela je tudi mogoča raba: *Dr. Drnovšku gotovo lahko verjamemo, da se brez fig v žepu dosledno zavzema za delovanje pravne države /.../.*⁵⁴

⁵¹ Delo 11. 6. 1993, 10.

⁵² Delo 11. 6. 1993, 1.

⁵³ Čeprav je ravno časopisni naslov z vidika organizacije besedila tisto mesto, kjer je prenovitev posebej pričakovana (Korošec 1978).

⁵⁴ Delo 21. 4. 1993, 1.

Kadar je sestavina, ki nastopa v slovarskem pomenu, neglagolska, lahko prevzame pomen celotnega frazema osamosvojena glagolska sestavina. Posledica je poenobesedenje frazema, npr. *stresati/otresati jezo (na koga/nad kom) → stresati/otresati se (na koga/nad kom)* 'izražati svojo jezo, nejevoljo v govorjenju, ravnanju'.⁵⁵

Tudi poenobesedenje globalnih frazemov (tj. frazemov brez sestavin s slovarskim pomenom), ki poteka tako, da glagolska sestavina prevzame pomen celotne frazeološke besedne zveze,⁵⁶ je mogoče zaradi celovitega pomena frazemov. Ker je glagol v glagolskih frazemih skladenjsko jedrna sestavina, ohranja po osamosvojitvi poleg predmetnega tudi vse slovnične pomene. Primeri:

mlatiti prazno slamo → mlatiti; SSKJ: *vedno mlati eno in isto; kar je mlatil na sestaku, so vse objavili*;

brenkati na druge/drugačne /.../ strune → brenkati; SSKJ: *vedno nam brenka o tem*;

uiti z jezika/iz ust → uiti (komu); SSKJ: *kje pa je bil prej, mu je ušlo; skoraj bi mu naglas ušlo, da je vsega kriv sosed*;

zabrusiti v brk/v obraz → zabrusiti; SSKJ: *zabrusil jim je, da se nikogar ne boji; zapreti usta/gobec → zapreti*: *Zapri že enkrat!* (v SSKJ še ne upoštevano).

Da deluje celo celovitost frazema samo na izrazni ravni, dokazuje lapsus linguae, ki je prav tako neke vrste napaka: napovedovalka na radiu je namesto frazema *tam se cedi med in mleko* uporabila zvezo *tam se cedi mlek in medo*.⁵⁷

2. Dejstvo, da je besedilo razumljivo in ustrezno »prebrano«, kljub temu da vsebuje tako obliko frazema, ki odstopa od normirane, je verjetno tudi posledica tega, da se frazemi pojavljajo v besedilu pogosteje kot njihovi dobesedni (prostobesednozvezni) ustrezniki.⁵⁸ Drugi vzrok za prepoznavo frazema in upoštevanje frazeološkega pomena je torej njihova večja pogostnost. Sprejemnik (poslušalec ali

⁵⁵ Morfem *se* = 'sebe' = *svojo jezo*.

⁵⁶ Torej ne poenobesedenje z besedotvornim postopkom, kot je npr. *cepiti dlako → dlakocepiti*.

⁵⁷ Radijska novinarka M. Dvoržak (ustno).

⁵⁸ Chafe (1968: 123) navaja večjo pogostnost pojavljanja frazema od pogostnosti pojavljanja homonimne proste besedne zveze kot četrto posebnost frazemov. Večjo pogostnost pojavljanja frazema v besedilu argumentira z dejstvom, da frazemi označujejo za govorce pomembne in koristne odseke dejanskosti (»as determined by their semantic cogency, their usefulness to speakers of a language in frequently occurring situations«). Dodatni argument je vzet iz fonologije (primerja pogostnost pojavljanja enega fonema, npr. *m*, s pogostnostjo pojavljanja kombinacije fonemov, npr. *met*): v besedilih se enota (v tem primeru je to frazem) pojavlja pogosteje kot kombinacija enot (to je prosta besedna zveza).

Tudi Koller (1977: 192) podpira Chafejevo trditev: »Es [tj. Chafejeva ugotovitev, op. E. K.] entspricht auch meinen Beobachtungen, daß nicht-idiomatischer Gebrauch von Idiomen relativ selten ist. Wichtig ist diese Feststellung im Blick auf Idiome, die verändert, erweitert oder verkürzt sind /.../: Der Leser/Hörer kann diese Idiome wegen ihrer Verankerung im Sprachbewußtsein in den meisten Fällen ohne weiteres rekonstruieren. Das gilt auch für die recht häufig vorkommenden Fehlleistungen beim Idiomgebrauch in der gesprochenen Sprache /.../« [Podčrt. E. K.] – »Tudi moja opažanja potrjujejo, da je neidiomatična raba idiomov razmeroma redka. Ta ugotovitev je pomembna v zvezi z idiom, ki so spremenjeni, razširjeni ali skrajšani /.../: Bralec / poslušalec lahko te idiome zaradi njihove zasidranosti v jezikovni zavesti večinoma brez težav rekonstruira. To velja tudi za res pogosto pojavljajoče se napake v rabi idiomov v govorjenem jeziku, /.../« [Podčrt. E. K.]

bralec) ob določenem zaporedju prvin (besed oziroma frazeoloških sestavin) ravno zaradi tega kot prvo prepoznavno možnost izbere frazeološko interpretacijo, ne pa dobesedne (celo ob »navodilu za branje« kot kažejo primeri zgoraj). Zaradi tega v naslednjem dvogovoru⁵⁹ učinkuje raba zveze *spraviti pod rušo (koga)* kot napačna raba frazema s pomenom 'povzročiti, da kdo umre':

A: *Kdaj je umrl?*

B: *Danes popoldan.*

A: *Zaradi vremena ga morava čim prej spraviti pod rušo.*

Sporočilo, da ga morata pokopati, se namreč nanaša na dobesedni pomen besedne zveze *spraviti pod rušo* – ruša = 'vrhnja plast zemlje z rastlinjem, zlasti s travo'.

3. Razlog za pravilno razumevanje nenormativno rabljenega frazema je v mnogih primerih lahko tudi uveljavljanje t. i. potencialne norme (prim. Vidovič Muha 1995: 153). Hkrati pa je to še prej vzrok, da do napake sploh pride. Tvorec in sprejemnik se tako oba gibljeta v območju potencialne norme. O tem razlogu lahko govorimo predvsem v zvezi z nenormativno rabo v sestavinski zapolnitvi. Tam navedenii primer *Ona te je naznanila, ti pa ji ližeš noge* namesto *lizati pete/roke* vzpostavlja nenormativno variantnost sestavin *noge/pete*. Enako napako je mogoče prebrati v hrvaško-slovenskem frazeološkem slovarju (Menac, Rojs 1992: 40), kjer je pod geslom *ledina* kot slovenski frazem navedena zveza *iztegniti noge* namesto *iztegniti pete* 'umreti'. Variantnost sestavin *peta/noga* je sicer znotraj slovenskega frazeološkega sistema v več frazemih ustaljena, prim. npr. *od pet/nog do glave, gori pod nogami/petami (komu)*.

Tudi v drugih zgledih, navedenih kot nenormativna raba sestavin, je mogoče med rabo »pravilne« in »napačne« sestavine vzpostaviti določeno pomensko zvezo, prim. *plot in ograja v skočiti čez plot, žerjavica in ogenj v iti/hoditi po kostanj v žerjavico*. Samo tako tudi lahko pojasnimo dejstvo, da oblika frazema, ki je nastala kot nenormativna napaka, lahko pridobi status normativne variante, prim. *ločiti zrnje od plev/plevela*.⁶⁰ Tudi varianti k frazemu *briti norca/norce* v obliki *briti si/se norca*⁶¹ sta zelo verjetno posledica napačnega križanja z (nekdanj variantnim) frazemom *delati si/se norca* (podrobnejšo analizo prim. v Kržišnik 1994b: 85/86).

3.2 Nenormativna raba v vlogi nesporazuma

Kljub temu ni res, da bi bila vsaka napačna (nenormativna) raba frazema razumljena brez težav. O napakah, ki povzročajo sporazumevalni nesporazum, je mogoče govoriti v primerih, kot so naslednji:

1. */.../ in celo ko je v »politični čakalnici« čakal na najboljšega ponudnika, se ni pustil vleči za jezik z notranjepolitičnimi dilemami.*⁶²

– *Ne morem vam povedati, za kaj gre.*

⁵⁹ Film na televiziji, prevod.

⁶⁰ Čeprav primera še ni v SSKJ, se zdi, da glede na pogostnost rabe ni več daleč do ustajene variante k frazemu *od mladih nog* v obliki *od malih nog*.

⁶¹ Prva v SSKJ s kvalif. redko, drugo navaja Toporišič v Novi slovenski skladnji (1982: 94), obe je mogoče dobiti med izpisi za SSKJ.

⁶² Delo 16. 3. 1993, 3.

- Potem vam ne morem pomagati.
- Pa zamislite si, da imamo neke atomoško bombo, ki jo je treba zaščititi, da ne more nihče do nje! je vnovič narastel.
- Jo imamo res?
- Madona, ne vleci me za jezik! je vzkliknil togotno možak, samo tega se manjka, da bi kdo bleknil kaj takega kakšnemu novinarju.⁶³

2. O našem notranjem jeziku vemo samo, da je brezobziren in nedoločen, kot nekakšna stalna muzika v nas, in če ga hočemo uporabiti v zunanjem svetu, ga moramo dopolniti in formirati. In tu je past! Če bi ostali samo pri tem, kar jasno razumemo v svoji globini, bi bila hrbina stran ene kinokarte dovolj, da na njej popišemo vse, kar smo dojeli, in zraven bi imeli še kraljevski občutek, da se nam ni vrnila nobena napaka. In ravno tu je zajec pokopan ... ko hočemo dopolniti in izpopolniti svoj notranji jezik, da bi bil večš resničnosti, prihaja kot pri vsakem natezanju in barantanju do prevar, zamenjav, diktatov, slepil ... v zamenjavo zanj dobimo rituale, obrede bogočastja, ki izpovedujejo sebe in ne izrekajo nas.⁶⁴

3. Vaje so šle po zlu, glasovi so bili v vedru, žena ni mogla čez jemati in vsem je škripalo iz prsi, namesto, da bi jim pelo iz srca, so bile v vedru vaje same.

4. V tej krajini se je namreč izgubil skribentov edini pravi prijatelj, »neki Srb z Banije, pesnik in slikar«. Njega so menda »perfidno pregnali iz Zagreba« in je nato odšel proti Sisku. Tukaj se je verjetno naveličal vsakodnevnega granatiranja Komareva in Siska, pa so ga zasrbeli prsti, in jo je kar mahnil v krajino.⁶⁵

V prvem primeru (dva zgleda) je rabljen frazem, ki v taki obliki ni del slovenskega jezika. Asociira sicer slovenski frazem vleči besede (iz koga) 'spodbujati koga (ki je zelo molčeč), da pove, kar ve'; vendar pa se ta pomen ne pokriva v celoti s tistim, kar je hotelo biti sporočeno. To odkrije šele pomen srbohrvaškega frazema vući za jezik, prim. vući/povući/potegniti za jezik koga 'navoditi/navesti koga da kaže ono što ne treba/što ne želi' (Matešić 1982: 221). Podčrtana dela pomenskih opisov obeh (slovenskega in srbohrvaškega) frazemov kažeta razliko: voljo spodbujanega do govorjenja. Brez poznavanja srbohrvaškega frazema oz. brez upoštevanja njegovega pomena je sporočilo nezadostno. Kljub temu pa pogostnost rabe tega frazema v slovenskih besedilih, celo njegova uvrstitev v hrvaško-slovenski frazeološki slovar (Menac, Rojs 1992: 26 – potegniti za jezik koga) že navaja na misel na njegovo možno ustalitev.⁶⁶ Njegovo »posvojitve« omogoča(jo) oblikovno

⁶³ I. Karlovšek, Rodoljub, 1994, 44.

⁶⁴ L. Kovačič, Kristalni čas, Ljubljana 1990, 128.

⁶⁵ Delo (Književni listi) 18. 2. 1993, 15.

⁶⁶ A. Hieng v romanu Čudežni Feliks (1993) kar dvakrat (s. 53 in 175). I. Žagar (Jezikanja, Ljubljana 1992, sestavek Slovnica in politika, 93) ga navaja celo v prenovitvenem postopku: *In prav v tem je lepota boja za interpretacijo: vsi se vlečejo za jezik, jezik pa ostaja kljub vsemu cel. Če bi se za jezik vlekli v oboroženem boju, bi to lahko storili le enkrat – v drugo pač ne bi imeli več za kaj potegniti – v boju za interpretacijo pa jezik svojo eksistenco vedno potrjuje nekako za nazaj: če bi jezika ne bilo, bi se zanj sicer res ne mogli vleči, toda, ali se ne vlečemo za jezik prav zato, ker sam na sebi ni nič otipljivo nedvoumnega in enosmiselnega? Kaj ni šele vlečenje za jezik, torej interpretacija, tisto, kar jeziku sploh da neko, vedno novo in vedno drugačno, konsistenco?*

V tem primeru pomen, ki ga izluščimo iz besedila, bolj ustreza frazemu prijeti/držati za jezik/besedo (koga) 'zahtevati, da izrečeno mnenje dokaže ali prekliče' (prim. enačenje med vlečenje za jezik in interpretacija). Možnost drugačne pomenske razlage samo dokazuje, da oblika vleči za jezik še vedno ni ustaljena kot slovenski frazem.

in pomensko bližnja(-e) prvina(-e) v slovenskem frazeološkem sestavu (deloma *prijeti/držati za besedo /koga/, deloma vleči besede /iz koga/*). Za zdaj je mogoče trditi, da njegov pomen še ni v celoti ustaljen (prim. op. 66).

Če je v prvem primeru okrnjena možnost za popolnoma ustrezno razumevanje frazema, je v drugem (navajanje razmeroma obširnega sobesedila je potrebno za prikaz možnosti, ki jo ima bralec na voljo za razumevanje) zmanjšana možnost za razumevanje frazema sploh (in torej tudi besedila). Rabljeno je križanje slovenskega frazema *v tem grmu tiči zajec* (oporna sestavina v besedilu je *zajec*) in sopomenskega nemškega *da liegt der Hund begraben* (oporna sestavina *pokopan* /Debenjak 1992: 531/). Celo bralec, ki pozna nemški frazem, bo težko razvozlat sporočilo.⁶⁷

Še manjša je možnost za razumevanje besedila v tretjem primeru, kjer ni dana nobena oporna sestavina, ampak gre za preprost prevod nemškega frazema *im Eimer sein* (Debenjak 1992: 249), ki po pomenu ustreza slov. (*kaj*) *iti po gobe* 'propasti, biti uničeno'. V slovenskem frazeološkem sestavu sestavina *vedro* nima odziva.⁶⁸

V četrtem primeru je sicer rabljen slovenski frazem in tudi v »pravilni« obliki, vendar dela njegov pomen besedilo nesmiselno: *prsti zasrbijo (koga)* '(kdo) začuti veliko željo, da bi (kaj) ukradel'. »Prevedeno« bi bilo besedilo torej takšno: *Tukaj se je verjetno naveličal vsakodnevnega granatiranja Komareva in Siska, pa si je zaželel, da bi kaj/nekaj ukradel, in jo je mahnil v krajino*. Seveda ni hotelo biti sporočeno to, ampak dejstvo, da je (nekdo) hotel oditi oz. se (nekam) premakniti, in sicer naglo. Ustrezni frazem je *nabrusiti pete* 'steči, pobegniti', prav želja po premikanju pa je izražena v frazemu *pete zasrbijo (koga)*, le da je z njim označeno posebne vrste premikanje – ples, gotovo pa je bil prav ta frazem izhodišče za napako. Zunajbesedilni podatek pove, da gre v tem primeru za pisca, ki ne obvlada dobro slovenskega jezika, vsekakor pa ne slovenske frazeologije.

Na podlagi navedenih zgledov lahko sklenemo, da sporazumevalni nespোরazum nujno povzroči taka nenormativna raba frazema oz. raba takega frazema, ki v slovenskem frazeološkem sistemu ne omogoča najti ustrezne najbližje normativne rabe frazema oz. sploh slovenskega frazema.

4 Vzroki za kršenje frazeološke norme

Obstajata dva poglobitna vzroka: a) nepoznavanje ali preslabo poznavanje norme, b) vpliv tujejezične frazeologije.

Prvi vzrok se najpogosteje uveljavlja pri rabi frazeologije v (vseh) govornih besedilih, pisno pa v časopisju. V obeh primerih gre za hitro, celo sprotno tvorjenje besedila.

Posledice drugega vzroka so vidne v prevodnih besedilih, kjer je napačna raba frazemov prav tako zelo pogosta (prim. bibliografske podatke ob navedenih zgledih nenormativne rabe). Deloma je mogoče »napake« odkriti že v (splošnih) dvo-

⁶⁷ Pri tem ne pomaga kaj dosti sobesedilo, ki govori o »notranjem jeziku«. Razumevanje sem preverila pri slovenistih drugega letnika. Potrebno je bilo kar nekaj navodil, da so besedilo prebrali prav.

⁶⁸ Zelo mogoče pa je, da je v govorih na avstrijskem Koroškem iz nemščine kalkiran frazem v rabi.

jezičnih slovarjih,⁶⁹ o stanju frazeološke norme v doslej edinem specializiranem (frazeološkem) dvojezičnem slovarju prim. v Kržišnik 1995/96. Mnoge napake bi lahko preprečil dober slovenski frazeološki slovar, če bi ga imeli.

NAVEDENA LITERATURA

- BURGER, H., 1979: Phrasologie und gesprochene Sprache. *Standard und Dialekt. Studien zur gesprochenen und geschriebenen Gegenwartssprache*. Festschrift für Heinz Rupp zum 60. Geburtstag. München. 89–104.
- BURGER, H., 1987: Normative Aspekte der Phraseologie. *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung*. Oulu. 65–89.
- BURGER, H., BUHOFER, A., SIALM, A., 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Berlin, New York.
- CHAFE, W. L., 1986: Idiomaticity as an Anomaly in the Chomskyan Paradigm. *Foundations of Language* 4, Dordrecht, Holland. 109–127.
- COULMAS, F., 1981: *Routine im Gespräch* (Zur pragmatischen Fundierung der Idiomatik). Wiesbaden.
- ČERMÁK, F., 1985: Frazeologie a idematika. J. Filipec, F. Čermák: *Česká lexikologie*. Praha. 166–236.
- DULAR, J., 1986: Lektoriranje in jezikovna kultura. *XXII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Zbornik predavanj. Ljubljana. 61–78.
- D'URČO, P., 1990: Die Interpretation der Phraseologismen aus psycholinguistischer Sicht. *Folia Linguistica* XXIV/1–2, Berlin. 1–22.
- FLEISCHER, W., 1982: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig.
- GUTSMANN, O., 1777: *Windische Sprachlehre*. Klagenfurt.
- KOLLER, W., 1977: *Redensarten, Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel*. Tübingen.
- KOROŠEC, T., 1978: Obnovitve v časopisnih naslovih. *Slavistična revija* XXVI/2. 147–160.
- KRŽAJC ORTAR, M., 1992/93: Osnovnošolski učbeniki za pouk slovenske ga jezika. *Jezik in slovstvo* XXXVIII/7–8. 306–307.
- KRŽIŠNIK, E., 1987: Prenovitev kot inovacijski postopek. *Slava* I/1. Ljubljana. 49–56.
- KRŽIŠNIK, E., 1987/88: Frazeološko gradivo v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Slava* II/2. Ljubljana. 143–162.
- KRŽIŠNIK KOLŠEK, E., 1988: *Frazeologija v moderni*. Magistrska naloga. Ljubljana.

⁶⁹ Če vzamemo za primer Veliki nemško-slovenski slovar (Debenjak 1992), hitro ugotovimo, da so nekatere napake tudi posledica poprejšnjih napak v SSKJ. Tako je npr. za nem. frazem *sein Licht nicht unter den Scheffel stellen* (geslo *Scheffel*) naveden slov. ustreznik *ne skrivati svoje luči pod mernikom*, ki ga najdemo tudi v frazeološkem gnezdu v SSKJ pod geslom *mernik* (*ne postavljajte luči pod mernik*) s pomenom 'ne skrivajte dobrih idej, lastnosti pred javnostjo'. Vendar pa nikjer ni izkazana razlika med nemškim frazomem, ki je pravi frazem (kar dokazuje dejstvo, da ga Duden ne navaja v knjigi *Zitate und Aussprüche, ampak in Sprichwörtliche Redensarten*), in slovensko ustreznico, ki v celoti ostaja samo citat iz biblije (prim. Sveto pismo nove zaveze, Matejev evangelij, Prišpodoba o soli in luči: *Vi ste luč sveta. Mesto, ki stoji na gori, se ne more skriti. Svetilke tudi ne prižigajo in ne postavljajo pod mernik, temveč na podstavek, da sveti vsem, ki so v hiši. Tako naj sveti vaša luč ljudem, da bodo videli vaša dobra dela in slavili vašega Očeta, ki je v nebesih.*) in se zunaj tega nanašanja ne uporablja (kar bi bilo za frazem potrebno). – Več je v tem slovarju napak, ki se ne navezujejo na SSKJ. Tako npr. ni mogoče vedeti, kaj naj bi pomenil nem. frazem *Würmer aus der Nase ziehen* (geslo *Wurm*), ki mu je pripisan pomen *vleči črve iz nosu* – ta zveza v slov. ni frazem, zaradi precej nejasnega pomenskega prenosa (očitno bi šlo za zraslek, če bi bil frazem), pa pomena tudi ni mogoče »uganiti«. (Po Wahrigu 1990 je pomen nem. frazema 'jmdm. ein Geheimnis entlocken' = 'izvabiti/izvleči skrivnost /iz koga/')

- KRŽIŠNIK KOLŠEK, E., 1989/90: Frazeologija v osnovni in srednji šoli. *Jezik in slovstvo* XXXV/6. 134–141.
- KRŽIŠNIK, E., 1990: Tipologija frazeoloških prenovitev v Cankarjevih prozih. *Slavistična revija* XXXVIII/4. 400–420.
- KRŽIŠNIK, E., 1994a: Frazeologija v kratki pripovedni prozi druge polovice 19. stoletja. *XXX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Zbornik predavanj. Ljubljana. 53–67.
- KRŽIŠNIK, E., 1994b: *Slovenski glagolski frazemi*. Doktorska disertacija.
- KRŽIŠNIK, E., 1995/96: Zbirka Mali frazeološki rječnici in Hrvatsko–slovenski frazeološki rječnik. *Jezik in slovstvo* XLI/3. 157–166.
- MOLOTKOV, A. I., 1977: *Osnovy frazeologii rusškogo jazyka*. Leningrad.
- PETERMANN, J., 1988: Frazeologija v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (I–IV). *Sodobni slovenski jezik, književnost in kultura*. Ljubljana. 301–310.
- POGORELEC, B., 1976: Ivan Cankar – vozlišče razvoja slovenske besedne umetnosti. *XII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Zbornik predavanj. Ljubljana. 27–45.
- SUHADOLNIK, S., 1960/61: J. Pavlica, Frazeološki slovar v petih jezikih. *Jezik in slovstvo* VI/6. 200–205.
- TOPORIŠIČ, J., 1973/74: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* XIX/8. 273–279.
- TOPORIŠIČ, J., 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana.
- TOPORIŠIČ, J., 1984: *Slovenska slovnica*. Maribor.
- TOPORIŠIČ, J., 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana.
- VIDOVIČ MUHA, A., 1995: Dva tipološka zgleđa normativne vrednosti slovenske besedotvorne morfematike. *Języki słowiańskie 1945–1995*. Opole. 153–165.

SLOVARJI

- BREZNIK, A., 1920: *Slovenski pravopis*. V Ljubljani.
- DEBENJAK, D., DEBENJAK, B., DEBENJAK, P., 1992: *Veliki nemško-slovenski slovar*. Ljubljana.
- GLONAR, J., 1936: *Slovar slovenskega jezika*. V Ljubljani.
- LEVEC, F., 1899: *Slovenski pravopis*. Na Dunaju.
- MATEŠIČ, J., 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb.
- MENAC, A., ROJS, J., 1992: *Hrvatsko-slovenski frazeološki rječnik*. Zagreb.
- PAVLICA, J., 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana.
- PLETERŠNIK, M., 1894–1895: *Slovensko-nemški slovar*. V Ljubljani.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V*, 1970–1991. Ljubljana.
- Slovenski pravopis*, 1935 (priređila A. Breznik, F. Ramovš). Ljubljana.
- Slovenski pravopis*, 1950. Ljubljana.
- Slovenski pravopis*, 1962. Ljubljana.
- WAHRIG, G. (ur.), 1990: *Wörterbuch der deutschen Sprache*. München.

SUMMARY

The difference between the invariability of form and meaning, which is one of the fundamental characteristics of the phraseological unit, and common deviations from this invariability in usage opens the question of normativity in phraseology. In phraseology,

normativity exists in the same way it exists in other linguistic units, but because of the complex structure of phrasemes, phraseological variants and optional components, it is harder to determine. It is particularly difficult to draw the line between still (fixed) variants and already (non-fixed) modifications in the case of the so-called phraseological series (e.g., *stresati jezo, nejevoljo, sitnost*, etc.) The norm is formed based on the basis of contemporary usage and historical (lexicographic and textual) tradition. From a historical perspective the normalized invariability of phraseological units is a result of the codification of the literary language, which in Slovene took place from the end of the 19th c. on. In determining the »accuracy« of contemporary usage, there are three sources to be considered, i.e., general and phraseological dictionaries, textual material and native speakers' methalinguistic judgment. The only Slovene contemporary lexicographic source is the Dictionary of the Slovene Literary Language, which is not a phraseological dictionary. In determining what role texts can play in normativity, the important question is which texts are/can be normative. At the end of the 20th c. the strongest impact on the normativity comes from all types of spoken texts (the result of radio and TV) and journalistic texts, while the influence of the literary texts, which used to be the main source of normativity, has greatly declined. However, spoken texts as well as all types of journalistic texts have the highest rate of deviation from the accepted/stabilized forms of phrasemes. Non-normative usage of phrasemes does not necessarily mean breaking the norm. It can be the result of historical changes in the norm or phraseological innovations, i.e., innovative changes of phrasemes in a text. Interestingly, an innovative modification can be accepted as a new phraseme, e.g., (*čigava*) *slabša polovica* from (*čigava*) *boljša polovica*. Incorrect usage that goes against the norm does not necessarily cause inaccurate understanding of the phraseme and, indirectly, the entire text. It seems that a listener/reader as a native speaker »corrects« (by adding, abstracting, replacing, as needed) the deviations from the norm with his own linguistic knowledge. The reasons for this are: (a) a phraseme functions with its entire meaning, which does not equal the sum of the meanings of the individual units; for this reason it is possible to have phraseological variants before a deviation is considered a mistake, and for an original incorrect usage to become normalized, e.g., *ločiti zrnje od plev/plevela*; (b) a phraseme is used in texts more often than its homonymous literal counterpart (even with the introduction of so-called »reading instructions«, e.g., literally, often the understanding of a phraseological rather than literal meaning is applied), therefore the listener/reader, when presented with a certain sequence of elements, will first choose the phraseological interpretation; (c) the deviation from the norm as well as the understanding of a non-normatively used phraseme can be the consequence of the introduction of a so called »potential norm« (e.g., usage *lizati noge, iztegniti noge* instead of *pete* makes use of variation between the elements *noga* and *peta*, which has proven to be common and normal in the Slovene phraseological system. A communicative breakdown is caused by the usage of a phraseme form which does not allow for association with the appropriate closest Slovene phraseme or its variant. These are usually a literal translation of foreign phrasemes or a contamination of a Slovene and a foreign phrasemes. The reasons for breaking phraseological form are ignorance of the offender and the influence of foreign phraseology. The former is most common in texts formed spontaneously (»on the fly«) or under great time constraints (in spoken language and in written journalistic texts), the latter in translations.